

Marek Wilczyński¹

Arrianae sectae subiecti? Czy wszyscy? Kilka uwag o okolicznościach chrztu Burgundów

Czas, gdy wszystkie ludy germańskie wkraczające na tereny imperium rzymskiego niejako automatycznie zaliczano do grona wyznawców herezji Ariusza, dawno już minęły. Takie uogólnienie kryje w sobie, z punktu widzenia obecnego stanu badań patrologicznych i teologicznych, zasadniczy błąd rzeczowy. Często, tak w źródłach, jak i w opracowaniach naukowych, określeń „arianizm”, „herezja ariańska” czy „herezja Ariusza” używa się jako ogólne wskazanie na grupy wyznaniowe sprzeciwiające się credo nicejskiemu i przyjmowaniu dogmatu, że Syn jest współistotny (ὁμοούσιος) Ojcu. By wymienić najważniejsze spośród nich, należy wspomnieć anomejczyków (eunomian), czyli negujących podobieństwo Syna do Ojca, homojużjan uznających, że Syn jest podobny Ojcu pod względem natury, czy wreszcie homejczyków, którzy odrzucając termin οὐσία jako niebiblijny, przyjmowali, że Syn jest podobny (ὅμοιος) Ojcu. Jednak wyznawcy żadnej z tych grup nie nazywali siebie arianami ani nie nawiązywali bezpośrednio do nauki Ariusza². Jak słusznie zauważył Sławomir Bralewski: „[...] to co Ariusz zapoczątkował i co otrzymało jego imię, stało się de facto ogromnym ruchem, którego Ariusz

¹ Prof. dr hab. Marek Wilczyński, Instytut Historii i Archiwistyki na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; e-mail: marek.wilczynski@up.krakow.pl; ORCID: 0000-0002-0792-9395.

² Zwracał na to uwagę m.in. Dariusz Spychała, pisząc: „Można się zgodzić z R.P.C. Hanson, M. Wiles, R. Williams, że problem z «arianizmem» polega na tym, że właściwie żaden z odłamów obozu «ariańskiego» nie uznawał się za ściśle związany z Ariuszem. Koalicja antynicejska została, jak się wydaje, dość przypadkowo nazwana tym mianem. Szczególnie odrzucali jego autorytet homejczycy, homojużjanie, a nawet zbliżony do anomejczyków, Jerzy z Kapadocji” (D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312 – 395)*, Xenia Poznaniensia Monografie 7, Poznań 2007, s. 31-32).

był tylko pierwszym ogniwem”³, Hans Christian Brennecke zaś w pierwszym zdaniu wstępu do zbiorowej monografii poświęconej arianizmowi wśród plemion germańskich konstatował:

„Arianism”, as an umbrella term (Sammelbegriff) and as a label for particular developments in late – classical Christian theology and doctrine (Lehrbildung), has given rise to an abundance of misunderstandings – often conscious and even deliberate misunderstandings. Since late antiquity, the term has been used as a polemical catchword, and the resulting misconceptions have persisted, with astonishing tenacity, up to the present day⁴.

Jak wynika z przytoczonego cytatu, pojęcie „arianizm” stosowane było nie jako określenie konkretnego wyznania, ale raczej jako określenie ogólne, zazwyczaj nacechowane niechęcią, używane w polemice z przeciwnikami jako termin zdecydowanie pejoratywny i często prowadziło do nieporozumień co do rzeczywistego wyznania osób nim określanych. Dlatego jeżeli pojawi się w dalszej części tekstu, to zawsze będzie ono ujęte w cudzysłów, w odniesieniu do wyznania i kościoła Burgundów z okresu ich drugiego królestwa natomiast, zgodnie z najnowszym stanem badań, stosowane będzie prawidłowe określenie „homejski, homejczycy”⁵. Pojawiający się w literaturze termin „katolicy” czy „ortodoksi” określająca drugą stronę sporu jest także nieścisły, ponieważ w czasie trwania kontrowersji wszystkie biorące w niej udział grupy uważały się za prawowiernych i prawdziwych przedstawicieli Kościoła katolickiego, czyli powszechnego, a homejscy Burgundowie zapewne nie stanowili w tym

³ S. Bralewski, *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV – VI wiek)*, t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 32, Łódź 2018, s. 67.

⁴ H.Ch. Brennecke, *Introduction: Framing the Historical and Theological Problems*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 1.

⁵ Badania nad homejskim kościołem Burgundów prowadzi obecnie intensywnie profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego, Wydziału Teologii Protestanckiej, Uta Heil. Patrz: U. Heil, *Avitus von Vienne und die homöische Kirche der Burgunder*, Patristische Texte und Studie 66, Berlin – Boston 2011; U. Heil, *The Homoians*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 85-115; U. Heil, *The Homoians in Gaul*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 271-296.

zakresie wyjątku⁶. Z tego powodu w dalszej narracji używane będą pojęcia „wyznanie nicejskie” czy „nicejczycy” dla określenia wyznania większości ludności rzymskiej zamieszkującej tereny osadnictwa Burgundów, jak też tych Burgundów, którzy podzielali poglądy religijne swych rzymskich współbraci w wierze⁷.

Stan świadectw źródłowych i badań uniemożliwia jednoznaczne wskazanie, kiedy i od kogo Burgundowie mogli przejść wyznanie homejskie. Zważywszy na bliskie powiązania polityczne i pewne uzależnienie władców burgundzkich na terenach przyznanych plemieniu od Wizygotów, ten trop wydaje się najbardziej prawdopodobny. Chrystianizacja Gotów nastąpiła wcześniej. Trwa spór co do wyznania apostoła Gotów, Wulfili, jednak przeważają opinie o homejskich sympatiach biskupa, poza tym cesarz Walens miał przesłać Gotom nauczycieli wiary, a i w tym przypadku można mówić o zwolennikach wyznania homejskiego⁸. Faktem jest, że za panowania Gundobada (?-516, król od 473/4?) na terenie królestwa funk-

⁶ D. Spychała, *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020, s. 27. Oponenti zarzucali zwolennikom wyznania nicejskiego skłonności sabeliańskie i to od czasu pierwszej kontrowersji między Ariuszem a biskupem Aleksandrem. Zob. H. Pietras, *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, Kraków 2013, s. 16-33. Patrz też: H. Pietras, *Początek „kontrowersji ariańskiej”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Studia Religiologica” 39 (2006) s. 57-79; H. Pietras, *Spór o wyznanie wiary w IV wieku*, „Teologia Patrystyczna” 4 (2007) s. 35-50.

⁷ Chodzi oczywiście o zwolenników ustaleń soborów powszechnych w Nicei z 325 roku i w Konstantynopolu z 381 roku. Ci przeważali, jednak, jak wynika z korespondencji Avitusa, bp. Vienne (?-519?) także wśród ludności miejscowej występowały np. wspólnoty bonozjan uważanych przez niektórych za bliskich anomejczykom. Patrz Spychała, *Anomeizm*, s. 216.

⁸ S. Bralewski, *Siła i bezsilność cesarza Walensa, gorliwego chrześcijanina z zarazem wroga chrześcijan w ujęciu Sokratesa z Konstantynopola*, „Przegląd Nauk Historycznych” 18/2 (2019) s. 176. Dyskusja na temat wyznania Wulfili, zob. H. Sivan, *Ulfila's Own Conversion*, „The Harvard Theological Review” 89/4 (1996) s. 373-386; K. Schäferdiek, *Ulfila und der sogenannte gotische Arianismus*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 21-43; H.Ch. Brennecke, *Deconstruction of the So-called Germanic Arianism*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 125; J. Gliściński, *Arianizm jako narodowa religia Germanów*, „Collectanea Theologica” 61/1 (1991) s. 83; D. Kasprzak, *Polityczne i kulturowe konsekwencje sporów ariańskich w IV wieku*, w: *Rozwój dogmatu trynitarnego. Perspektywa historiozbowcza*, red. A. Baron – J. Kupczak – J.D. Szczurek, Kraków 2015, s. 48.

cjonuje kościół homejski, który pozostaje w konflikcie (choć bezkrwawym i dość łagodnym) z miejscowym klerem nicejskim⁹.

We współczesnych nam badaniach uwzględnia się zarówno różnorodność form wyznań antynicejskich, jak i nie postrzega się społeczności kryjących się w źródłach pod nazwami plemion germańskich jako jednolite etnicznie i religijnie struktury. Ciekawym przyczynkiem w toczącej się aktualnie dyskusji może być bliższa analiza stosunków wyznaniowych wśród Burgundów i postawienie pytania, czy przynajmniej jakiś odłam plemienia nie przyjął pierwotnie wyznania nicejskiego.

Przekonanie o zdecydowanej dominacji wyznania „ariańskiego” (homejskiego) wśród Burgundów opiera się na podstawie świadectwa źródła uznawanego za najbardziej wiarygodne w kwestiach historii Galii przełomu V i VI wieku, czyli na „Historii Franków” Grzegorza z Tours (30 XI 538-17 XI 694). Krótko i konkretnie piewca wielkości Franków zalicza hurtem dwóch królów burgundzkich i podległy im lud do wyznawców ariańskiej herezji (takiego określenia użyto w źródle), mając przy tym na pewno na myśli wyłącznie wojowników burgundzkich, a nie podległą królom lokalną ludność gallo-rzymską¹⁰. Oczywiście taka linia relacji pasuje jak najlepiej do Grzegorzowego obrazu świata spolaryzowanego pomiędzy ostojami herezji, czyli dworami Wandalów, Ostrogotów, Wizygotów i Burgundów, a kolumną wiary prawdziwej, czyli oddanymi wyznaniu nicejskiemu kró-

⁹ Mimo dobrych stosunków z Gundobadem, na którego pytania dotyczące między innymi biblijnego uzasadnienia proponowanych przez nicejczyków tez (typowe dla homejczyków żądanie potwierdzeń biblijnych) Avitus z Vienne wyraźnie wykreśla granicę do tego stopnia, że za odrażające i szkodliwe uznaje przejmowanie od kleru homejskiego obiektów sakralnych i sprzętów liturgicznych. Zob. Alcimi Ecdicii Aviti, *Viennensis Episcopi, Epistula VII (De basilicis haereticorum non recipendis)*, red. R. Peiper, MGH Auctores Antiquissimi 6/2, Berolini 1883, s. 35-39. Podobne stanowisko wyraża także kanon 33 synodu w Epao z 517 roku. *Acta synodalia ab anno 506 ad annum 553*, opr. A. Baron – H. Pietras, *Synodi et collectiones legum* 8, Kraków 2014, s. 51. O strukturach organizacyjnych homejskiego kościoła Burgundów, zob. R.W. Mathisen, *Barbarian „Arian” Clergy, Church Organization and Church Practices*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 166-167; R.W. Mathisen, *Barbarian Bishops and the Churches „in Barbaric Gentibus” During Late Antiquity*, „Speculum” 72/3 (1997) s. 688-689; Heil, *Avitus von Vienne und die homöische Kirche der Burgunder*, s. 80-85.

¹⁰ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II 32, w: Gregori Episcopi Turonensis, *Historiarum Libri X*, ed. B. Krusch – W. Levison, MGH Scriptorum Rerum Merovingicarum 1/1, Hannoverae 1951, s. 78: „Tunc Gundobadus et Godegisilus fratres regnum circa Rhodanum aut Ararem cum Massiliensem provinciam retinebant. Erant autem tam ille quam populi eorum Arrianae sectae subiecti”.

lami Franków zwalczającymi herezję od czasów Chlodwiga¹¹. Wydaje się jednak, że w przypadku Burgundów sytuacja była dużo bardziej skomplikowana i to od samego początku ich chrystianizacji.

Burgundowie po raz pierwszy pojawiają się w relacji Ammiana Marcellinusa (330-391?, najpóźniej 400?) w związku z opisem działań wojennych cesarza Juliana Apostaty (ok. 331-26/27 VI 363, cesarz od 360) i Walentyniana I (321-17 XI 375, cesarz od 25 II 364) prowadzonych w Galii przeciw Alemanom. W tym okresie byli jeszcze poganami, a ich najwyższy kapłan (*sinistus*) posiadał władzę równie silną, jeśli nie silniejszą i stabilniejszą, niż ich król (*hendinos*)¹². Po raz drugi obszerniejsza notka źródłowa o Burgundach pojawia się już w kontekście przyjęcia przez nich chrztu.

Informacje o okolicznościach chrztu Burgundów przekazują Sokrates Scholastyk (ok. 380-po 439) i Paweł Orozjusz (ok. 380-przed 423). Zacząć wypada od obszerniejszej relacji Sokratesa, który najpierw informuje, że mieszkające „po drugiej stronie rzeki Ren” spokojne, utrzymujące się głównie z prac ciesielskich plemię Burgundów cierpiało nieustanny terror ze strony Hunów. Szukając pomocy, Burgundowie mieli zauważyć, że Rzymian przed nieszczęściami chroni skutecznie ich wiara chrześcijańska, więc gromadnie pospieszyli do najbliższego miasta galijskiego, by tam prosić o chrzest. Lokalny biskup, nieznanego nam imienia, wyraził zgodę i nakazawszy barbarzyńcom siedmiodniowy post, w czasie którego wprowadził ich w tajniki wiary, dnia ósmego ochrzcił ich i pozwolił odejść¹³. Na efekt nie trzeba było długo czekać, jak bowiem informuje Sokrates, wkrótce zmarł z powodu obżarstwa król Hunów Optar (Οὐπταρος), a osmieleni tym zdarzeniem Burgundowie w trzy tysiące wojowników zaatakowali Hunów i uśmiercili lub rozbili w perzynę dziesięcioletni kontyngent huński. Od tego czasu Burgundowie mieli pozostawać wiernymi chrześci-

¹¹ Heil, *Avitus von Vienne und die homöische Kirche der Burgunder*, s. 47-48.

¹² Ammianus Marcellinus, *Res gestae XXVIII* 5, 9-14, w: Ammien Marcellin, *Histoire*, t. 5 (*Livres XXVI – XXVIII*), ed. M.-A. Marié, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, Paris 1984, s. 185-186.

¹³ Sokrates Scholasticus, *Ekklesiastike historia* VII 30, 3-4, w: Sokrates, *Kirchengeschichte*, ed. G.Ch. Hansen – M. Širinjan, Berlin 1995, s. 378: „(3) κατὰ νοῦν δὲ λαμβάνοντες ὅτι Ῥωμαίων ὁ θεὸς ἰσχυρῶς τοῖς φοβουμένοις αὐτὸν βοηθεῖ κοινὴ γνώμη πάντες ἐπὶ τὸ πιστεῦσαι τῷ Χριστῷ ἐληλύθασι, γενόμενοι τε ἐν πόλει μὴ τῆς Γαλλίας παρακαλοῦσιν ὑπο τοῦ <ἐκεῖ> ἐπισκόπου τυχεῖν Χριστιανικοῦ βαπτίσματος. (4) ὁ δὲ ἐπὶ ἐπιτήμερας παρασκευάσας νηστεῦσαι αὐτοὺς καὶ τὴν πίστιν κατηχήσας {αὐτούς}, τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ βαπτίσας ἀπέλυσεν”.

janami¹⁴. Paweł Orozjusz, podobnie jak Ammian Marcellinus, opisywał galijskie operacje militarne cesarza Walentyniana I, oceniając Burgundów jako groźnych nieprzyjaciół mogących wystawić 80 tysięcy wojowników. Potem jednak dodaje, że odkąd niedawno przyjęli oni wiarę „katolicką” (nicejską), nie tylko posłuszni są chrześcijańskim kapłanom, ale odnoszą się do galijskich Rzymian łagodnie jak do braci w Chrystusie¹⁵. Poza tym nieco dalej w słynnym passusie poświęconym ukazaniu boskiego zamiaru kierującego najazdami barbarzyńców choćby tylko po to, by poznali wiarę chrześcijańską i wypełniali kościoły Pana, Orozjusz wymienia wśród owych „wypełniających” obok Hunów, Swebów i Wandalów także Burgundów¹⁶.

Relacja Orozjusza daje podstawę do wysunięcia hipotezy, że Burgundowie lub przynajmniej część społeczności określanej tą nazwą przyjęli chrzest nicejski. Sokrates nie mówi wprost o chrzcie nicejskim, jednak możemy się tego domyślać z ciepłego, entuzjastycznego tonu opisu. Wyjaśnia on też jasno motywy decyzji starszych plemienia, jak najbardziej zrozumiałe tak dla Rzymian, jak i germańskich barbarzyńców. Znalezienie wsparcia bóstwa, które jako *deus victor* zagwarantuje władcom i ludowi pomyślność, jest celem jak najbardziej zgodnym z mentalnością epoki konstantyńskiej (ale i innych), jak też z burgundzkimi oczekiwaniami, że *hendinos* skutecznie ułoży stosunki z bogami (Bogiem) dla pomyślności plemienia.

Sprawą interesującą, ale nie do końca jasną, jest datacja tego wydarzenia. Jako władca Hunów gnębiących Burgundów wymieniony jest przez Sokratesa żarłoczny Optar (Uptar?). Wydaje się, że z dużym prawdopo-

¹⁴ Sokrates Scholasticus, *Ekklesiastike historia* VII 30, 6, ed. G.Ch. Hansen – M. Širinjans, s. 378-379: „τοῦ γὰρ βασιλέως τῶν Οὐννων ὑπὸ ἀδηφαγίας ἐν νυκτὶ διαπραγέβτος ᾧ ὄνομα Οὐπταρὸς ἦν. οἱ Βουργουνζίῳνες ἀστρατηγήτοις ἐπιθέμενοι ὀλίγοι τε πρὸς σφόδρα πολλοὺς συμβαλόντες ἐνίκησαν· τρισχίλιοι γὰρ μόνοι περὶ τοὺς μυρίους κατήνεγκαν. καὶ ἐξ ἐκείνου τὸ ἔθνος διαπύρως ἐχριστιάνισεν”. M. Rouche (*Attila. La violence nomade*, Paris 2009, s. 118) stara się racjonalizować okoliczności śmierci Optara, sugerując zadławienie (ὑπὸ ἀδηφαγίας ἐν νυκτὶ διαπραγέβτος interpretuje jako „étouffé par sa prope glouttonnerie en pleine nuit”) i wskazuje na podobny, choć nieidentyczny, problem w interpretacji okoliczności śmierci Attyli.

¹⁵ Orosius Paulus, *Historiae adversus paganos* VII 32, 13, w: Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, t. 3/7, ed. M.P.A. Lindet, Paris 1991, s. 87: „quamuis providentia Dei Christiani omnes modo facti catholica fide nostrisque clericis, quibus oboedirent, receptis blande mansuete innocenterque uiuant, non quasi cum subiectis Gallis sed uere cum fratribus Christianis”.

¹⁶ Orosius Paulus, *Historiae adversus paganos* VII 41, 8, ed. M.P.A. Lindet, s. 122.

dobieństwem można go utożsamić z Oktarem (?-430?), bratem Mundzuka i Roasa (Rugi, ?-434), wujem Attyli (?-453), wymienionym też tylko raz przez Jordanesa (?-po 552) wywodzącego rodowód Attyli¹⁷. Problem obecności Hunów Rugi i Oktara na pograniczu imperium w drugiej i trzeciej dekadzie V wieku jest dyskutowany w najnowszej literaturze przedmiotu¹⁸. Sokrates łączy w czasie chrzest Burgundów ze śmiercią Optara (Oktara) i pogromem Hunów, po czym na końcu rozdziału nadmienia, że w tym samym czasie (Ἐπὶ δὲ τοῦτων τὸν χρόνον), za trzynastego konsulatu Teodozjusza II i trzeciego konsulatu Walentyniana III, czyli w 430 roku, zmarł ariański biskup Barbas¹⁹. Orozjusz natomiast użył znamiennego sformułowania: „[...] omnes **modo** facti catholica fide”. Zatem Burgundowie ochrztili się jego zdaniem „niedawno”. Nad *Historiae adversus paganos* autor pracował pomiędzy 415 a 417 rokiem, więc pod uwagę należy brać kilka wcześniejszych lat. Bez obawy popełnienia błędu można przyjąć, że przynajmniej część plemienia Burgundów uczestniczyła w wielkim najeździe barbarzyńców na Galię po 406 roku, część zaś pozostała na prawym brzegu Renu. W liście do Ageruchii pisanym z końcem pierwszej dekady V wieku św. Hieronim wśród ludów plądrujących Galię wymienia Burgundów²⁰, także Orojusz, oskarżając bezpodstawnie Stilichona o zachęcenie barbarzyńców do przekroczenia Renu i inwazji na Galię, wymienia wśród wędrujących ludów Burgundów²¹. Trudno jednak założyć, by w fazie pierwszej najazdu,

¹⁷ Jordanes, *De origine actibusque Getarum*, MGH Auctores Antiquissimi 5/1, ed. T. Mommsen, Berolini 1882, s. 105: „Is namque Attila patre genitus Mundzucio, cuius fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum tenuisse narrantur...”.

¹⁸ M.in. T. Stickler, *Aëtius. Gestaltungsräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*, München 2002, s. 86, 98 i 183 przyp. 967; I. Hughes, *Attila the Hun. Arch – enemy of Rome*, Yorkshire – Philadelphia 2019, s. 225, 227, 232-234; Rouche, *Attila. La violence nomade*, s. 116-120; M. Meier, *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien, Afrika vom 3. Bis zum 8. Jahrhundert n. Chr.*, München 2019, s. 397-406. Wszyscy skłonni są identyfikować Optara z Oktarem, a za datę jego śmierci uznają 430 rok. Wyjątkiem jest Ch. Kelly (*Neither Conquest Nor Settlement: Attila's Empire and Its Impact*, w: *Age of Attila*, red. M. Maas, Cambridge 2015, s. 198), który proponuje datę 432, czyniąc Oktara ojcem, a nie wujem Attyli i Bledy.

¹⁹ Sokrates Scholasticus, *Ekklesiastike historia* VII 30, 7, ed. G.Ch. Hansen – M. Širinjans, s. 379.

²⁰ Hieronymus, *Epistula* 123, 15, CSEL 61, Lipsiae 1918, s. 92: „[...] Quadus, Uandalus, Sarmata, Halani, Gypedes, Heruli, Saxones, Burgundiones, Alamanni [...]”.

²¹ Orosius Paulus, *Historiae adversus paganos* VII 38, 3, ed. M.P.A. Lindet, s. 112. Na temat absurdalności stawianego Stilichonowi zarzutu, patrz: M. Wilczyński, *Królestwo Swebów – regnum in extremitate mundi*, Kraków 2011, s. 31-39; M. Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e.*, Oświęcim 2018, s. 351, przyp. 216.

związanej z rabunkiem, mordem i gwałtami, było miejsce i czas na chrzest wspomniany przez Orozjusza. Bardziej prawdopodobne jest datowanie go na kolejną naturalną fazę najazdu – poszukiwanie *modus vivendi* między barbarzyńcami a administracją rzymską. W przypadku Burgundów faza ta przypada na lata 411-413. Jak wiadomo, był to czas zamętu politycznego w Galii, a uzurpatorzy działający na jej terenie starali się pozyskać pomoc militarną barbarzyńców. Jeden z nich, Jowinus (?-413, cesarz od 411), pozostawał w sojuszu z wodzem Alanów Goarem (?-po 442) i wodzem Burgundów Guntiarusem (?-436/7?)²², dzięki którym mógł sięgnąć po purpurę²³. W 413 roku zajęli siłą tereny nadreńskie w okolicach Wormacji, być może jeszcze za panowania Jowinusa, choć równie prawdopodobne jest, że osiedlił ich tam zwycięzca Jowinusa, magister militum Konstancjusz (późniejszy Konstancjusz III – ?-2 IX 421, cesarz od 8 II 421)²⁴. Możliwe, że stosunki pomiędzy Burgundami a wodzami rzymskimi ułożyły się w formie traktatu *foedus* na zasadzie nadania terenów pod osiedlenie lub formalnej akceptacji zasiedlania terenów już zdobytych²⁵. Takie odniesienia

²² Data śmierci jest prawidłowa jedynie przy założeniu, że Guntiarus był identyczny z Gundichariusem, jak sugeruje m.in. J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 2: A.D. 395 – 527, Cambridge 1980, s. 523 i 526.

²³ Olympiodor, *Historiarum librorum XXII fragmenta* 18, w: R.C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eumapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, Text, Translation and Historiographical Notes*, ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 10, Liverpool 1983, s. 182: „Ὅτι Ἰοβίνος ἐν Μουνδιακῶ τῆς ἐτέρας Γερμανίας κατὰ σπουδὴν Γῶαρ τοῦ Ἀλανοῦ καὶ Γυντιαρίου· ὃς φύλαρχος ἐχρημάτιζε τῶν Βουργουτιόνων· τύραννος ἀνηγορεύτη”. Sojusz Burgundów z Jowinusem potwierdzał też z późniejszej perspektywy Grzegorz z Tours (Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II 9 (a. 411), ed. B. Krusch – W. Levison, s. 56). Patrz też: M. Pawlak, *Konflikty Rzymian z barbarzyńcami nad Renem w latach 365 – 425*, w: *Barbarzyńcy u bram imperium*, red. Stanisław Turlej, Kraków 2007, s. 51-100. Identyfikacja ἐν Μουνδιακῶ jako Moguncji jest obecnie dyskusyjna.

²⁴ Prosper Tiro *Chronica* 1250, w: *Chronik*, ed. M. Becker – J.-M. Kötter, Paderborn 2016, s. 86: „Burgundiones partem Galiae propinquam Rheno obtinerunt”; Cassiodorus Aurelius, *Chronica* a. 413, ed. T. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 11, Berolini 1894, s. 155.

²⁵ Na drugą okoliczność zawarcia ewentualnego *foedus* wskazuje krytyczna analiza użytego przez Prospera czasownika optinere/obtinere. Patrz: M. Martin, *Zur Entstehung des ersten burgundischen Königreichs (413-436)*, w: *Cum grano salis. Beiträge zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Festschrift für Volker Bierbrauer zum 65. Geburtstag*, red. B. Päffgen – E. Pohl – M. Schmauder, Freiberg 2005, s. 241-242; H. Castritius, *Die Völkerlawine der Silvesternacht 405 oder 406 und die Gründung des Wormser Burgunderreichs*, w: *Die Burgunder. Ethnogenese und Assimilation eines Volkes*, red.

mogły sprzyjać także przyjęciu chrztu, choć w V wieku zawarcie *foedus* nie warunkowało chrystianizacji barbarzyńców. Sprzyjał jej kontakt z lokalnymi elitami rzymskimi, jeśli jednak założymy, że i Konstancjusz w jakiś sposób zachęcił do chrztu, to wybór wyznania nicejskiego nie dziwi, a ewentualna data wydarzenia opisanego przez Orozjusza przypadać może właśnie na 413 rok, ewentualnie rok lub dwa lata później.

Krótką relacją Orozjusza nie budzi większych wątpliwości. Nawet pozornie idealistyczna wiadomość o spokojnej koegzystencji Burgundów i lokalnej elity znajduje odbicie w późniejszych relacjach dotyczących podobnych stosunków w danej w 443 roku Burgundom do zasiedlenia *Sapaudii*²⁶. Ożywiona dyskusja toczy się natomiast wokół opowieści Sokratesa. Jako argumenty przeciwko jej prawdziwości podawane są następujące: obraz Burgundów jako łagodnych cieślów, „tradycyjne elementy cudowne”, okoliczności masowego i szybkiego chrztu, lokalizacja ich siedzib na prawym brzegu Renu, powiązanie datacji ze śmiercią Optara, czy też raczej Barbasa, oraz zdecydowanie „ariańskie” wyznanie Burgundów w późniejszym czasie²⁷. Ta dość masowa krytyka nie wydaje się do końca zasadna. Pewne elementy idealizacji „dzikusów” są starym jak historiografia antyczna toposem literackim powiązaniem tylko luźno z opisem rzeczywistości, a wplecenie w narrację dowodów na niezawodną, pomocną moc Opatrzności Bożej u historyka Kościoła nie powinna dziwić ani przekreślać *a priori* jego wiarygodności. Rzeczywiście ewangelizacja Burgundów w ciągu siedmiu dni jest niezwykła, ale i tu można szukać racjonalnego wątku. Prawdą jest, że okres katechumenatu był w tych czasach znacznie dłuższy i trwał co najmniej kilkadziesiąt miesięcy. Kanon 42 synodu w Elvirze w 306 roku dopuszczał chrzest po 2 latach katechumenatu,

V. Gallé, Worms 2009, s. 31-47, 40; H. Castritius, *Die Burgunder*, Stuttgart 2004, s. 26-30; B. Saitla, *I Burgundi (413 – 534)*, Rome 2006, s. 7-8. Po raz drugi (lub pierwszy) *foedus* z nadreńskimi Burgundami zawarł Aecjusz w 435 roku (Prosper Tiro, *Chronica* 1322, ed. M. Becker – J.-M. Kötter, s. 108), a ich rychłe naruszenie terenów prowincji Belgica II uzanano za bunt *foederati* (Hydatius, *Chronica* 108 a. 436, w: *Chronik des Hydatius, Fortführung der spanischen Epitome*, ed. J.-M. Kötter – C. Scardino, Paderborn 2019, s. 120: „Burgundiones qui rebellantur [...]”).

²⁶ *Chronica Gallica* a. 452, 128, ed. J.M. Kötter – C. Scardino, Paderborn 2017, s. 70: „Sapaudia Burgundionum reliquiis datur **cum indigenis dividenda**”.

²⁷ Nie sięgając po literaturę sprzed ponad wieku, wymienić można: H.H. Anton, *Burgunden II. Historisches*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 4, Berlin 1981, s. 240-247; Stickler, *Aëtius. Gestaltungsräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*, s. 183, przyp. 967; Meier, *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien, Afrika vom 3. Bis zum 8. Jahrhundert n. Chr.*, s. 402-403.

jednak pozwalał na udzielenie chrztu wcześniej, gdy z powodu choroby ktoś był zagrożony i prosił o łaskę²⁸. Przykłady koniecznego skracania czasu przygotowań chrzcielnych i maksymalnego ułatwiania chrztu znaleźć można w swebskiej Galaecji (kanony 1, 4 i 7 drugiego synodu w Bradze)²⁹ jako wyraz troski św. Marcina z Bragi o szybkie nawrócenie pogan, pryscylian, a może też „ariańskich” Swebów. Opisana przez Sokratesa sytuacja Burgundów jak najbardziej wyczerpuje kryterium zagrożenia i prosby o łaskę, choć nie z przyczyn zdrowotnych. W dodatku nie mogło chodzić o masowy chrzest ludu, ale o przygotowanie i ochrzczenie elit plemiennych. Jeżeli różne grupy społeczności określanej imieniem Burgundów zamieszkiwać mogły po obu stronach Renu³⁰, to uciążliwy kontakt z Hunami, być może podległymi Optarowi lub Oktarowi, był zupełnie możliwy. Co do datacji, to 430 rok wydaje się zbyt późny, jednak data ta związana jest bezpośrednio ze śmiercią Optara i rzekomym pogromem Hunów, a jedynie pośrednio z nawróceniem Burgundów.

Poważnym argumentem w dyskusji jest powołanie się na zdecydowanie homejską orientację Burgundów w okresie rozwoju ich „drugiego” królestwa w *Sapaudii*. Rzeczywiście homejskie wyznanie Gundioka (?-470? lub 473/4), a z całą pewnością Gundobada nie budzi wątpliwości, ale czy to wyklucza wcześniejsze przyjęcie przez jakąś część plemienia chrztu nicejskiego? Czy wolno nam traktować społeczności barbarzyńskie jako homogeniczne etnicznie i wyznaniowo twory polityczne? Na pewno nie. Różnorodność etniczna (choćby konglomerat wandalsko-alański) i wyznaniowa sięgać mogła daleko. Jako przykład można wskazać dworski chrzest nicejski króla Swebów Rechiara (?-456, król od 448), który przecież miał miejsce mimo późniejszej skłonności swebskich królów ku herezji homejskiej pod wpływem Wizygotów³¹. Nawet „arcyariański” Gejzeryk (?-25 I 477, król od 428) miał podobno wyznawać w dzieciństwie wiarę nicejską,

²⁸ *Acta synodalia ab anno 50 ad annum 381*, opr. A. Baron – H. Pietras, Kraków 2006, s. 56.

²⁹ *Concilium Bracarense Secundum*, w: *Martini episcopi bracarenensis opera omnia*, ed. C.W. Barlow, New Haven 1950, s. 118-121.

³⁰ J. Favrod, *Historire politique du royaume burgonde (443-534)*, Bibliothèque Historique Vaudoise No 113, Lausanne 1997, s. 44-55; J. Favrod, *Les Burgondes. Un royaume oublié au cœur de l'Europe*, Lausanne 2011, s. 19-26; R. Kaiser, *Die Burgunder*, Stuttgart 2004, s. 26-30; Martin, *Zur Entstehung des ersten burgundischen Königreichs (413-436)*, s. 241-243.

³¹ Hydatius, *Chronica* 137, a. 448, ed. J.-M. Kötter – C. Scardino, s. 128 wyrażnie mówi, że Rechiar nie cieszył się w kwestii chrztu poparciem całego ludu. Tenże Hydacjusz (232, a. 465) wspomina o ariańskiej misji Ajaksa posłanego przez Teodoryka

choć jest to chyba mimo wszystko niepewna informacja mająca jeszcze bardziej powiększyć jego przewiny³². W pozornym monolicie „ariańskim” (homejskim, lub anomejskim), jakim było królestwo Wandalów i Alanów, trafiali się choć nieliczni nicejscy Wandalowie wyznawcy³³. W królestwie Wizygotów u boku homejskiego Teodoryka II niezachwianie trwał jego brat Fryderyk będący prawdopodobnie nicejczykiem³⁴. W przypadku Burgundów też nie było inaczej, a pośród ich społeczności występowali zaświadczeni źródłowo nicejczycy nawet w rodzinie królewskiej: Karetena, żona króla Gundobada, Teodelinda, żona króla Godegizela (?-500, król od 474?), nieznaną z imienia żona króla Chilperyka I (?-480?), Chrodechilda (św. Klotylda) i Krona, córki króla Chilperyka II (?-po 474), św. Zygmunt (po 472-1 V 523, król od 516), syn Gundobada³⁵. Mimo że Gundobad obawiał się przejść na wyznanie nicejskie z uwagi na wiarę swych wojowników³⁶, to jednak nicejczycy egzystowali w społeczności burgundzkiej bez wątplenia od dawna. Syn Gundobada, Zygmunt, obaw ojca co do reakcji burgundzkich wojowników nie podzielał i przyjął wyznanie nicejskie.

Zamykając rozważania nad świadectwem Sokratesa stwierdzić można, że na pewno nie jest ono wiernym przekazem powiązanych ze sobą wydarzeń, co czyni je mniej wartościowym dla datowania nicejskiego chrztu Burgundów, ale nie można go w sposób odpowiedzialny wykluczyć jako świadectwa zaistniałego faktu, jakim chrzest Burgundów był, tym bardziej, że istnieje drugie, bardziej wiarygodne świadectwo Orozjusza.

W świetle przeprowadzonych analiz można wyciągnąć następujące wnioski. (1) Co najmniej od drugiej dekady V wieku wśród społeczności

II do Swebów. Zob. P.C. Díaz, *El reino suevo (411 – 585)*, Madrid 2011, s. 215-219; Wilczyński, *Królestwo Swebów – regnum in extremitate mundi*, s. 273-288.

³² Hydatius, *Chronica* 89, a. 428, ed. J.-M. Kötter – C. Scardino, s. 114.

³³ Victor Vitensis, *Historia persecutionis Africanae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Wandalorum* III 38, ed. C. Halm, MGH, Auctores Antiquissimi 3/1, Berolini 1879, s. 50.

³⁴ Wilczyński, *Germanie w służbie zachodniorzymskiej*, s. 164-167; D. Zoloteńki, *Galia u schyłku panowania rzymskiego. Administracja cywilna i wojskowa oraz jej reprezentanci w latach 455-486*, Kraków 2011, s. 248-251.

³⁵ U. Heil, *Avitus von Vienne und die homöische Kirche der Burgunder*, *Patristische Texte und Studie* 66, Berlin – Boston 2011, s. 48-57; G. Kampers, *Caretena – Königin und Asketin. Mosaiksteine zum Bild einer burgundischen Herrscherin*, „*Francia*” 27 (2000) s. 1-32; Kaiser, *Die Burgunden*, s. 152-165; Favrod, *Les Burgondes. Un royaume oublié au cœur de l'Europe*, s. 89-95; Gliściński, *Arianizm jako narodowa religia Germanów*, s. 85.

³⁶ Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II 34, ed. B. Krusch – W. Levison, s. 81-84.

określanej mianem plemienia Burgundów funkcjonowały grupy wyznania nicejskiego mimo przewagi wyznawców herezji homejskiej. Współistnienie tych grup wyznaniowych wymaga dalszych badań i na pewno osobnego studium. (2) Jest bardzo prawdopodobne, że obydwa istniejące świadectwa źródeł (Orozjusza i Sokratesa Scholastyka) dotyczą przyjęcia przez przynajmniej część plemienia Burgundów chrztu z rąk kleru nicejskiego. (3) Można dopuścić założenie (choć nie sposób je w pełni udowodnić), że obie relacje dotyczyły tego samego wydarzenia lub wydarzeń i wtedy datacja oparta na relacji Orozjusza jest bardziej prawdopodobna. Jeżeli jednak przyjmiemy, że relacje te dotyczą dwóch różnych wydarzeń, to pod rozwagę należy wziąć jako możliwe obydwie z nimi związane datacje. (4) Zagadnienie nicejskiego chrztu Burgundów i mozaiki wyznaniowej w elitach Gibikungów skłania też do dalszego rozważania problemu, czym były społeczności barbarzyńskie, które Rzymianie (a my za nimi) przyporządkowywali nazwom plemiennym³⁷. Im bardziej je poznajemy, tym mniej są zrozumiałe dla próbujących w odniesieniu do dziejów antycznych stosować współczesne kryteria etniczne, narodowe, wyznaniowe czy nawet językowe. I to chyba jest najpoważniejsze wyzwanie stojące obecnie przed badaczami okresu wielkiej transformacji, jakiej została poddana zachodnia część *Imperium Romanum* w wiekach IV-VI.

Arriane sectae subiecti? Not everyone – a few comments about the circumstances of the baptism of the Burgundies

(summary)

The earliest source testimonies of the Burgundian baptism contradict Gregory of Tours' claim that the entire Burgundian tribe accepted the Arian (in fact – homoian) heresy. Accounts of Orosius and Socrates Scholasticus about the early adoption by at least part

³⁷ W stosunku do Burgundów rozważania takie podjął: R. Kaiser, *Zur Problematik einer Quellensammlung zur Geschichte der Burgunder*, w: *Die Burgunder. Ethnogenese und Assimilation eines Volkes*, red. V. Gallé, Worms 2009, s. 49-81. Warto też zauważyć, że dawna tendencja do uznawania wyznania „ariańskiego” (homejskiego lub anomejskiego, patrz: Spychała, *Anomeizm*, s. 27) za element tożsamości i „religię narodową” Germanów na terytorium rzymskim słabnie nie tylko dlatego, że o narodach w tym okresie mówić nie sposób, ale i z uwagi na poznawane studia nad wielością wyznań także u ludów germańskich, co zauważał już J. Gliściński (*Arianizm jako narodowa religia Germanów*, s. 81), a ostatnio potwierdził H.Ch. Brennecke (*Deconstruction of the So-called Germanic Arianism*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 120).

of the Burgundian tribe of baptism from the Nicene clergy has been and is criticized by some historians. Nevertheless, the reliability of the information contained therein cannot be rejected, at least in terms of the truthfulness of baptism itself. The subsequent religious diversity of the Burgundian courts and examples from the history of other Germanic states of the 5th century show that the generally assumed ethnic and religious uniformity of tribal groups did not always exist, and that other heterogeneous groups could also function within tribal communities. This assumption should be the basis of modern research on the transition period of the 4th-6th centuries.

Keywords: late antiquity; Germanic tribes; Burgundians; Christianisation; Nicene confession; Homoian confession

Arrianae sectae subiecti? Czy wszyscy? Kilka uwag o okolicznościach chrztu Burgundów

(streszczenie)

Najwcześniejsze świadectwa źródłowe o przyjęciu chrztu przez Burgundów zaprzeczają twierdzeniu Grzegorza z Tours o oddaniu całego plemienia Burgundów herezji ariańskiej (w istocie homejskiej). Informacje Orozjusza i Sokratesa Scholastyka o wczesnym przyjęciu przez przynajmniej część plemienia Burgundów chrztu od kleru nicejskiego były i są krytykowane przez część historyków. Mimo to nie można odrzucić wiarygodności zawartych w nich informacji przynajmniej w zakresie stwierdzenia prawdziwości samego chrztu. Późniejsza różnorodność wyznaniowa dworów Burgundów oraz przykłady z historii innych państw germańskich V wieku wykazują, że zakładana na ogół jednolitość etniczna i wyznaniowa grup plemiennych nie zawsze istniała, a w społecznościach plemiennych funkcjonować mogły też różne heterogeniczne grupy. Założenie to powinno być podstawą nowoczesnych badań nad okresem transformacji IV-VI wieku.

Słowa kluczowe: późny antyk; plemiona germańskie; Burgundowie; chrystianizacja; wyznanie nicejskie; wyznanie homejskie

Bibliografia

Źródła

- Acta synodalia ab anno 50 ad annum 381*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synodi et collectiones legum 1, Kraków 2006.
- Acta synodalia ab anno 506 ad annum 553*, opr. A. Baron – H. Pietras, Synodi et collectiones legum 8, Kraków 2014.
- Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, w: Ammien Marcellin, *Histoire*, t. 5: *Livres XXVI – XXVIII*), ed. M.-A. Marié, Société d'Édition „Les Belles Lettres”, Paris 1984.

- Cassiodorus Aurelius, *Chronica*, ed. T. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 11, Berolini 1894.
- Chronica Gallica, *Gallische Chroniken*, ed. J.-M. Kötter – C. Scardino, Paderborn 2017.
- Concilium Bracarense Secundum*, w: *Martini episcopi bracarenensis opera omnia*, ed. C.W. Barlow, New Haven 1950.
- Gregorius Turonensis, *Historia Francorum* II 32, w: Gregori Episcopi Turonensis, *Historiarum Libri X*, ed. B. Krusch – W. Levison, MGH Scriptores Rerum Merovingicarum 1/1, Hannoverae 1951.
- Hydatius, *CHRONICA*, w: *Chronik des Hydatius, Fortführung der spanischen Epitome*, ed. J.-M. Kötter – C. Scardino, Paderborn 2019.
- Hieronymus, *Epistula*, CSEL 61, ed. I. Hilberg, Lipsiae 1918, s. 72-95.
- Jordanes, *De origine actibusque Getarum*, ed. T. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 5/1, Berolini 1882, s. 53-138.
- Olympiodor, *Historiarum librorum XXII fragmenta*, w: R.C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eumapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, Text, Translation and Historiographical Notes*, ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 10, Liverpool 1983.
- Orosius Paulus, *Historiae adversus paganos*, w: Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, t. 3/7, ed. M.P.A. Lindet, Paris 1991.
- Prosper Tiro, *Chronica*, w: *Chronik*, ed. M. Becker – J.-M. Kötter, Paderborn 2016.
- Socrates Scholasticus, *Ekklesiastike historia*, w: Sokrates, *Kirchengeschichte*, ed. G.Ch. Hansen – M. Širinjan, Berlin 1995.
- Victor Vitensis, *Historia persecutionis Africanae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Wandalorum*, ed. C. Halm, MGH, Auctores Antiquissimi 3/1, Berolini 1879.

Opracowania

- Anton H.H., *Burgunden II. Historisches*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 4, Berlin 1981.
- Bralewski S., *Sila i bezsilność cesarza Walensa, gorliwego chrześcijanina z zarazem wroga chrześcijan w ujęciu Sokratesa z Konstantynopola*, „Przegląd Nauk Historycznych” 18/2 (2019) s. 175-188.
- Bralewski S., *Symmachia cesarstwa rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV – VI wiek)*, t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 32, Łódź 2018.
- Brennecke H.CH., *Introduction: Framing the Historical and Theological Problems*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 1-19.

- Brennecke H.CH., *Deconstruction of the So-called Germanic Arianism*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 117-130.
- Castritius H., *Die Völkerlawine der Silvesternacht 405 oder 406 und die Gründung des Wormser Burgunderreichs*, w: *Die Burgunder. Ethnogenese und Assimilation eines Volkes*, red. V. Gallé, Worms 2009, s. 31-47.
- Díaz P.C., *El reino suevo (411 – 585)*, Madrid 2011.
- Favrod J., *Historire politique du royaume burgonde (443-534)*, Bibliothèque Historique Vaudoise N° 113, Lausanne 1997.
- Favrod J., *Les Burgondes. Un royaume oublié au cœur de l'Europe*, Lausanne 2011.
- Gliściński J., *Arianizm jako narodowa religia Germanów*, „Collectanea Theologica” 61/1 (1991) s. 81-87.
- Heil U., *Avitus von Vienne und die homöische Kirche der Burgunder*, Patristische Texte und Studie 66, Berlin – Boston 2011.
- Heil U., *The Homoians*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 85-115.
- Heil U., *The Homoians in Gaul*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 271-296.
- Hughes I., *Attila the Hun. Arch – enemy of Rome*, Yorkshire – Philadelphia 2019.
- Kaiser R., *Die Burgunder*, Stuttgart 2004.
- Kaiser R., *Zur Problematik einer Quellensammlung zur Geschichte der Burgunder*, w: *Die Burgunder. Ethnogenese und Assimilation eines Volkes*, red. V. Gallé, Worms 2009, s. 49-81.
- Kampers G., *Caretena – Königin und Asketin. Mosaiksteine zum Bild einer burgundischen Herrscherin*, „Francia” 27 (2000) s. 1-32.
- Kasprzak D., *Polityczne i kulturowe konsekwencje sporów ariańskich w IV wieku*, w: *Rozwój dogmatu trynitarnego. Perspektywa historiozawczna*, red. A. Baron – J. Kupczak – J.D. Szczurek, Kraków 2015, s. 35-59.
- Kelly Ch., *Neither Conquest Nor Settlement: Attila's Empire and Its Impact*, w: *Age of Attila*, red. M. Maas, Cambridge 2015, s. 193-208.
- Martin M., *Zur Entstehung des ersten burgundischen Königreichs (413-436)*, w: *Cum grano salis. Beiträge zur europäischen Vor – und Frühgeschichte. Festschrift für Volker Bierbrauer zum 65. Geburtstag*, red. B. Paffgen – E. Pohl – M. Schmauder, Freiberg 2005, s. 237-248.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, t. 2: *A.D. 395 – 527*, Cambridge 1980.
- Mathisen R.W., *Barbarian „Arian” Clergy, Church Organization and Church Practices*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 145-191.
- Mathisen R.W., *Barbarian Bishops and the Churches „in Barbaric Gentibus” During Late Antiquity*, „Speculum” 72/3 (1997) s. 664-697.

- Meier M., *Geschichte der Völkerwanderung. Europa, Asien, Afrika vom 3. Bis zum 8. Jahrhundert n. Chr.*, München 2019.
- Pawlak M., *Konflikty Rzymian z barbarzyńcami nad Renem w latach 365 – 425*, w: *Barbarzyńcy u bram imperium*, red. S. Turlej, Kraków 2007, s. 51-100.
- Pietras H., *Początek „kontrowersji ariańskiej”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Studia Religiologica” 39 (2006) s. 57-79.
- Pietras H., *Spór o wyznanie wiary w IV wieku*, „Teologia Patrystyczna” 4 (2007) s. 35-50.
- Pietras H., *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*, Kraków 2013.
- Rouche M., *Attila. La violence nomade*, Paris 2009.
- Saitla B., *I Burgundi (413 – 534)*, Rome 2006.
- Schäferdieck K., *Ulfila und der sogenannte gotische Arianismus*, w: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, red. G.M. Berndt – R. Steinacher, London – New York 2014, s. 21-43.
- Sivan H., *Ulfila's Own Conversion*, „The Harvard Theological Review” 89/4 (1996) s. 373-386.
- Spychała D., *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312 – 395)*, Xenia Posnaniensia Monografie 7, Poznań 2007.
- Spychała D., *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr. Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020.
- Stickler T., *Aëtius. Gestaltungsräume eines Heermeisters im ausgehenden Weströmischen Reich*, München 2002.
- Wilczyński M., *Królestwo Swebów – regnum in extremitate mundi*, Kraków 2011.
- Wilczyński M., *Germanie w służbie zachodniorzymskiej w V w. n.e.*, Oświęcim 2018.
- Zołoteńki D., *Galia u schyłku panowania rzymskiego. Administracja cywilna i wojskowa oraz jej reprezentanci w latach 455-486*, Kraków 2011.